

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

ОЛТИН ЎРДА ВА ТЕМУРИЙЛАР
ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН
ТУРКИЙ ЁРЛИҚЛАР:
ТАРИХИЙ-ФИЛОЛОГИК ТАЛҚИН

Ушбу китобда Олтин Ўрда хонлари ва теурий султонларнинг туркий тилда битилган ёрликлари, расмий-диломатик мактублари тарихий-филологик, манбашунослик ва матншунослик жиҳатидан тадқиқ этилган. Унда хужжатлар матни ва мазмуни келтирилиб, уларнинг ўзбек давлатчилиги тарихи, туркий ёзма расмий услуби тарихини ўрганишдаги аҳамияти очиб берилади.

Китоб филологлар, тарихчилар ва айна йўналишда ўқиётган талабаларга мўлжалланган.

Монография Ф-І-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (диломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзудидаги илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши нашрга тавсия этган (2013 йил октябрь ойининг ўттиз биринчи куни бўлиб ўтган 3- мажлис қарори).

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори **М. Исҳоқов**
филология фанлари номзоди, профессор **З. Арипов**

© Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2013 йил.

© Содиқов Қосимжон

КИРИШ

Ўзбек давлатчилиги тарихи, ўрта асрлар туркий хужжатчилиги, расмий ёзма услублар тарихини ўрганишда Олтин Ўрда хонлари ва темурий султонлардан қолган ёрликлар, расмий-дипломатик мактубларнинг аҳамияти катта.

Ўрта асрларда юрт эгасининг ёзма буйруғи, фармони, шунингдек, амирлар, нуфузли кишиларга амал, унвон, ер, мол-мулк ва турли имтиёз берилганлиги тўғрисидаги расмий хужжат *yarliġ~yarliq* аталган (қаралсин: Ҳакимов 2013,102). Айрим манбаларда, хусусан, “Ўғузхоқон” достонида бу атама *jarliġ~jarluġ* кўринишида қўлланган (қаралсин: Щербак 1959,32,42). *Yarliġ* (<*yar-jar+liġ-luġ*) нинг асл келиб чиқиши “тангри буйруғи”га бориб тақалади. Бу атама бошлаб “тангрининг буйруғи; ҳукми; инояти”ни билдирган. Жумладан, Кул тигин ва Билга хоқон битигларида Билга хоқоннинг ўз ўтмишини ҳикоя қила туриб: *Tānri yarliqaduqin ücün, özüm-qutum bar ücün qaġan olurtum* деган сўзлари бор (Содиқов 2009,32). Бунинг маъниси: “Тангри ёрлиқагани учун, куч-қудратим бор учун хоқон бўлдим”. Бу сўз айни англамда “Туркий тафсир”да ҳам келган: *biziñ qılmış yazuqlarimizni yarliqaġay* – “бизнинг қилган гуноҳларимизни ёрлиқағай [яъни кечиргай]” (Боровков 1963,146). Кейинчалик бу атаманинг ишлатилиш доираси кенгайиб, “ҳукумдор буйруғи, фармони”ни ҳам англата бошлаган. *Yarliq* сўзи ҳукумдор буйруғига нисбатан ишлатилганда, *yarliqa-* (<*yar+liq+a*) феъли кўшиб айтилган: қадимги туркий битигларда *xan yarliq yarliqadi* дейди (Gabaïn 1950,283), бу “хон ёрлик берди; буюрди” дегани.

Имтиёз ҳуқуқини берувчи хужжатлар (ёрликлар) *nişān* деб ҳам аталган. Эроний тиллардан ўзлашган *nişān* сўзи бу ўринда “буйруқ; фармон; гувоҳнома; имтиёз ҳуқуқини тасдиқловчи хужжат” маъноларини билдиради.

Расмий-дипломатик мактуб дейилганда хонлар ёки султонларнинг турли элларнинг ҳукумдорлари билан

ёзишмалари, хатлари тушунилади. Бундай хатлар *bitig*, *bitig salām* деб аталган. Улар ҳам мамлакат ҳаётида, халқаро дипломатик муносабатларида муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, давлатнинг расмий ҳужжатлари қаторида туради.

Ўтмишдан қолган расмий ҳужжатлар ёзма ёдгорликларнинг бир тури бўлиб, кўчирилишига кўра бошқа турдаги асарлардан ажралиб туради. Жумладан, ўтмишдан қолган тарих китоблари, бадий ва илмий асарлар замон талабига қараб қайта-қайта, ҳатто кейинги юзйилликларда ҳам кўчирилган. Шунинг учун ҳам айрим асарларнинг қўлёзмалари кенг тарқалган. У ёки бу асар матнини унинг турли қўлёзмалари асосида, уларни ўзаро чоғиштириб ўрганса бўлади. Расмий ҳужжатларда эса бундай эмас: улар бир нусхада битилади, холос. Асарни айна қўлёзма асосидагина ўрганиш мумкин. Шундай эса-да, расмий ҳужжатлар ўз даври тарихининг, ўтмиш историографиясининг муҳим ва энг ишончли манбаларидир.

Олтин Ўрда хонлари ва темурий султонлардан қолган туркий ҳужжатлар уч хил: биринчиси, фақат уйғур хатида битилган; иккинчи тури, уйғур хатида битилиб, ўқилиши тагма-таг араб хатида ёзиб чиқилган; ҳужжатларнинг бошқа бирлари араб ёзувида.

Туркий ҳужжатчилик тарихи илк ўрта асрларга илдиз отган бўлиб, узоқ анъанага эга. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврига келиб туркий ёзма адабий тилининг расмий услуби, хусусан, ҳужжатчилик юксак такомил босқичига эришди. Шу боис ҳам, бу даврларда яратилган ёрлиқлар, расмий-дипломатик битиглар туркий ҳужжатчиликнинг, эски ўзбек ёзма адабий тили, адабий тил расмий услубининг классик намуналари қаторида туради.

Ушбу ҳужжатлар – ўз даврининг тарихий манбалари. Шунинг билан бир қаторда, улар эски ўзбек ёзма адабий тили ёдгорликларидир. Адабий тил ёзма услублари, хусусан, расмий услуб тарихи, унинг тарихий такомилли ушбу ҳужжатларда яхши

акс этган. Уларни тарихий-филологик, манбашунослик ва матншунослик жиҳатдан ўрганишнинг аҳамияти ниҳоятда катта.

Қолаверса, ушбу ҳужжатлар оддий матнлар эмас; улар хон ва султонларга тегишли бўлиб, юрт эгасининг кўрсатмаси, айтиб турган сўзлари бўйича ёзилган. Шу маънода ҳам ҳужжатларнинг хати, услуби, тузилиши ва, айниқса, мазмунига катта эътибор қаратилган. Ҳужжатлар юксак баҳога даражасида.

Олтин Ўрда хонлари ва теурий султонлардан қолган ёрлиқлар ҳамда расмий ҳужжатлар фанга маълум бўлгандан буён билим кишиларини қизиқтириб келмоқда. Ушбу ҳужжатлар Россия, Ғарб туркологлари ҳамда турк олимлари томонидан маълум даражада ўрганилди, матнларнинг нашр ва ўгирмалари яратилди (*китоб сўнгида берилган адабиётлар сирасига қаралсин*). Уларнинг ишларини туркологиянинг улкан ютуғи сифатида баҳоламоқ керак. Лекин, шунга қарамай, ҳали ҳужжатларнинг тадқиқ этилмаган, ўз ечимини кутаётган кирралари кўп. Хусусан, матн ва унинг интерпретацияси, тили, стилистика масалалари тўлиқ очилган эмас. Матнларнинг ўқилишида, сўз ва жумлаларнинг талқинида жумбоқли ўринлар анчагина. Бундан ташқари, ушбу матнлар, асосан, ўтган юзйилликнинг бошларида, фаннинг ўша даврдаги қарашлари бўйича нашр этилган. Матнларни туркологиядаги янгича қарашлар, янгича талқинлар асосида қайта кўриб чиқишнинг вақти келди.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, ушбу монографияда *қуйидаги масалалар ечимига* эътибор қаратилади:

- Олтин Ўрда хонлари ва теурий султонларга тегишли ёрлиқ ҳамда расмий мактубларнинг туркий ҳужжатчилик, хусусан, ўзбек дипломатикаси тарихидаги ўрни;
- Туркий ёрлиқлар ҳамда расмий-дипломатик хатларни манбашунослик ва матншунослик жиҳатидан ўрганиш;
- Ёрлиқлар ҳамда расмий-дипломатик хатларнинг илмий матнларини яратиш;
- Ҳужжатларнинг тарихий-филологик интерпретацияси;